

Palmira Legurska, Ilya Zlatanov

(Sofia, Institute for Bulgarian Language (IBL), Bulgarian Academy of Sciences)

In Search of Etymon

Abstract: The paper reviews achievements and challenges of historical linguistics. Two main schools are considered - comparative linguistics, which dates back to 19. century and mass comparison method. Bulgarian etymologies are highlighted.

Палмира Легурска, Иля Златанов

(България, Институт за български език, БАН)

В търсене на етимона

Винаги искайте доказателства, доказателствата
са елементарна учтивост, която всеки дължи

(Пол Валери, „Господин Тест“)

Йезуитският мисионер Гастон-Лоран Кьорду (Gaston-Laurent Coeurdoux) прекарва голяма част от живота си в Пондишери, Френска Индия, където научава редица местни езици. В мемоар до Френската академия на надписите и изящната словесност от 1767 г. той демонстрира наличието на редица поразителни прилики между санскрит, латински, гръцки, та дори немски и руски (Дюперон 1808).

В края на XVIII век широка известност получава сър Уилям Джоунс, който предполага съществуването на връзка между европейските и индийските езици, по-късно наречени индоевропейски. „Санскритският език, пише той, има толкова близко родство с латински и гръцки, че то не може да е породено от случайност. Родство толкова силно, че нито един филолог, който изследва тези три езика, не може да не повярва, че всичките те са произлезли от един общ източник, който може би вече не съществува“. По традиция сър Уилям Джоунс се смята за основоположник на сравнителното и историческото езикознание.

Тези ранни наблюдения са потвърдени и развити от представителите на Младограматическата школа през XIX век, когато принципите на сравнително-историческото езикознание са ясно и системно формулирани. Гръбнакът на компаративистиката е установяването на строги, закономерни фонетични съответствия между съпоставяните лексикални единици.

Компаративистите понякога се натъкват на изключения от установените закономерности. Праезикът може да има различни съответствия в езика-наследник.

Палмира Легурска, Иля Златанов

Често се оказва обаче, че става дума не за нарушение на установените закони, а за по-сложни закономерности, които трябва да бъдат открити. Типичен пример за по-детайлирана преценка на езиковите съответствия е законът на Вернер, според който външно немотивираното раздвояване на индоевропейските беззвучни съгласни в германските езици е свързано с мястото на ударението в старогръцки и санскрит. Както и други значими открития, това става донякъде случайно.

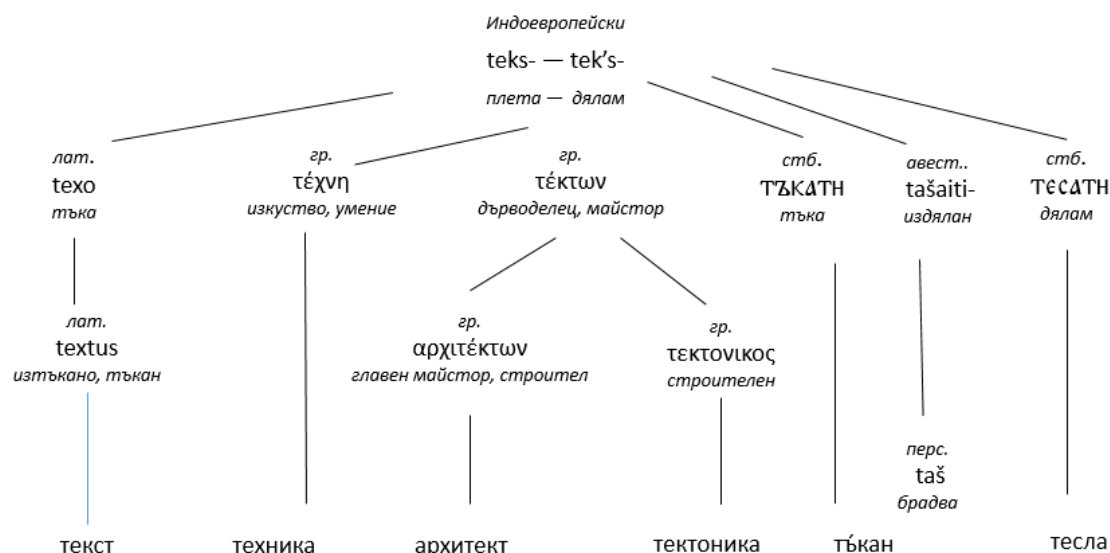
Веднъж, когато Карл Вернер преглежда „Сравнителната граматика“ на Франц Боп, погледът му привлича една страница, на която една до друга се намират санскритските думи *pitár* и *bhrátar*. На немски първата дума се произнася *Vater*, а втората — *Bruder*. Тогава му хрумва, че именно древното ударение стои в основата на германското разпределение на звуковете. Така привидните изключения от закона на Грим се доуточняват чрез закона на Вернер.

Редовните фонетични съответствия наистина са гръбнак на сравнително-историческото езикознание. Но редовни в никакъв случай не означава прости, едно към едно. Системите на фонетичните съответствия зависят от структурата на думата, фонологичното обкръжение, ударението, честотата на думата и други фактори. Така например според Старостин 2005 пра-сино-кавказкият език (PSC) дава следните съответствия в пра-севернокавказки (PNC), пра-синотибетски (PST) и пра-енисейски (PY) :

PSC	PNC	PST	PY
ŋ	n	ŋ	b-, ŋ
q	q	qh-, G-, x-, ʏ-; -k/-ŋ	q-, q/G
q̇	q̇	Gh-, q; -k, -ŋ	q-, q/G
G	G	q, qh-, [G(h)-], k/-ŋ	x-/χ-, q/G
χ	χ	χ, ʏ, qh ^w -, -0	χ, x
κ	κ	G-, q-, , -j/-w	χ, G
ʔ	ʔ	0 (ʔ); ʔw > ʔ ^w - ~ ʏ-	ʔ-, j; ʔw > h/x
ʔ̇	ʔ̇	0; ʔ̇w > χ ^(w) -	ʔ-, j, 0; ʔ̇w > h/x
ʔ̇	ʔ̇	0; ʔ̇w > ʔ ^w -	ʔ; ʔ̇w > h/x
h	h	0; hw > ʔ ^w (/ʏ-, w-)	ʔ-, j; hw > h/x
ḣ	ḣ	0; ḣw > j-, w- (/ʔ ^w -)	ʔ-, j
ḣ	ḣ	0; ḣw > ?	ʔ-, j; ḣw > h/x

Макар да няма идеална формална процедура за установяване на звуковите съответствия, фонетичната страна на сравненията е по-лесната част и вече доста точно може да се извършва с компютърни програми. По-сложен е въпросът със *семантиката*. Например на семантични трудности се натъква реконструираният индоевропейски корен **teks-*, който има различни значения из индоевропейския свят. В индийските и славянските езици значението му е свързано с дървообработване: санскр. *takṣ* ‘сека, дялам’, бълг. *тесла*, *тесам*. В латински производна от този корен е думата *texo* със значение ‘тъка’. Една толкова проста и сполучлива съпоставка на корена **teks-*, на латински *texo*, а на санскрит *takṣ*, които точно си съответстват фонетично, се натъква на неочаквана семантична пречка. След като в единия език значението е ‘тъка’, а в другия

– ‘дялам’, не е ясно как едното значение може да бъде изведено от другото. След задълбочени проучвания на технологиите, общият знаменател се открива в плетенето. Връзката на тъкачеството с плетенето е прозрачна. Преплитането на клони, които първо трябва да се окастрят и одялат, е в основата на първите къщи от плет, които впоследствие започват да се правят и от дърво (Трубачев 1966). Така познаването на технологиите позволява да се обясни индоевропейското етимологично дърво:

Дълбочината на сравнението е от съществено значение за убедителността на резултатите. Славянските езици се разделят сравнително късно и за всеки българин-неспециалист интуитивно е ясно, че българската дума *глава*, чешката *hlava*, руската *голова* и полската *głowa* са сродни. За представителите на германското и романското езиково семейство връзката между езиците им също е прозрачна.

Връзката между отделните индоевропейски езикови групи вече не е толкова очевидна. Така например носителят на български език едва ли може да види нещо общо между литовското *kalba* ‘език’, санскр. *usa-kala* ‘петел’, староанглийското *hlowan* ‘муча’ и руското *колокол* ‘камбана’. Но компаративистите, познавайки фонетичните закони, могат да сведат тези думи до пра-индоевропейския корен **kele* със значение ‘викам, извисявам глас’. Този корен дава многобройни производни из целия индоевропейски свят.

Праславянският корен **kolkoľ* е запазен в църковнославянската дума *клаколъ* ‘камбана’ и бълг. диал. *лагорец* ‘езиче на звънче’. Някои свързват с този корен и старобългарското глаголати ‘говоря’, както и гласъ.

Гръцкият глагол *ek-kalein* означава ‘призовавам съвместно, съ-зовавам’. От него е образувана думата *ekklēsia* – латинското събрание. В ранното християнство събранията на вярващите са се обозначавали с думата *синагога*, от *syn-* ‘съ-’ и *agein* ‘довеждам’. По-късно *синагога* остава за еврейското молитвено събрание, а *ekklēsia* променя значението си на ‘църква, събрание на християните’. От *еклесиа* в български са производни думите *параклис* и *клицар*. Новогръцката дума *καλώ* ‘викам’ в български е специализирала значението ‘викам на гости, каня’ – *калесвам*.

На латински коренът **kele* присъства във формата *clamo*, инфинитив *clamare* ‘викам’. От латинския корен има многобройни производни, заети в български като *акламирам*, *прокламирам*, *декламирам*. От същия корен е и *nomen clatura* ‘извикване на имената’. В български *номенклатура* вече е списък от имена, понятия, термини и в частност – списък от ръководни кадри. Друга форма на латинския корен е *calare* ‘възвестявам тържествено; провъзгласявам’. Шестият и предпоследен цар на Рим, Сервий Тулий, прави преброяване на римляните и ги разделя на категории според възможностите им се призоват във войската. По думата *calare* те са наречени *classis*. Това, което е присъщо за най-висшите класи на римския народ, започва да се нарича *класическо*.

Calare е и в основата на думата *календар*: в ранния период римските жреци тържествено обявявали началото на новия месец, наричан *Kalendae*. Римляните пишат тази дума с „К“, а не „С“, защото са смятали, че произлиза от гръцката дума *καλῶ* ‘възгласявам’. Същевременно изразът *ad Kalendas Graecas* ‘на гръцките календи’ означава нещо като *на куково лято*, защото гърците нямали *календи*. Най-тържествено били отбелязвани януарските *календи* – празник на ново начало и всеобща радост. По времето на Юстиниан в този празник се влага ново, християнско съдържание, и той се разпростира от Коледа до Богоявление. Славяните възприемат думата *колада* като синоним на Рождество Христово.

Латинският корен дава начало и на думата *clarus* ‘чист, ясен’, която първоначално е описвала само качествата на звука. В крайна сметка от нея произлиза френската дума *clarinette* от ст.- фр. *clarine* ‘инструмент с висок и ясен звук’, откъдето и е *клар(и)нет*.

За близо двеста години компаративният метод успешно се прилага към редица езици, които имат съществени разлики във фонологичната и граматичната структура, ареал на разпространение и начин на живот на техните носители. След установяване родството на индоевропейските езици са открити и редица други езикови семейства – алтайско, уралско, дравидско, семито-хамитско (афроазиатско) и пр. Този дълъг период на изучаване на най-различни езици подготвя почвата за изследване на *генетичните отношения* между твърде далечни езикови семейства. Още в началото на ХХ век възниква *ностратическата хипотеза*: предположението, че редица езикови семейства от Стария свят някъде между 15000 и 12000 год. пр.н.е., в епохата на епипалеолита, са представлявали единство. Ностратическата теория се развива активно през 60-те години на ХХ век от В. Илич-Свитич и А. Долгополски.

В средата на ХХ век широка известност получава *методът на „масовото сравнение“* на Дж. Грийнберг. Той се състои в съставяне на списъци от думи и морфемите и откриване на външни сходства. Според Грийнберг, един опитен типолог може да установи с висока степен на вероятност кои думи са сродни и кои – не (Грийнберг 1957). Това по негово мнение е една първа стъпка, след което може да се пристъпи към класическите звукови кореспонденции и реконструкции на компаративния метод. Прилагайки своя метод, Грийнберг свежда огромното разнообразие от автохтонни езици в Северна и Южна Америка до три езикови семейства – индианско (Amerindian), на-дене и ескимо-алеутско, които съответстват на три последователни заселнически вълни. Докато работи върху класификацията на американските езици, на него му хрумва, че след като Америка е заселена с преселници

от Сибир, американските езици може да имат някаква връзка с Евразия. Анализът му довежда до постулирането на евразийско езиково макросемейство, което до голяма степен се припокрива с ностратическото на Московската школа. В евразийските езици Грийнберг открива 437 групи от сродни думи (Грийнберг 2002). Дългосрочната му цел е съставянето на такава изчерпателна класификация на всички езици, които по всяка вероятност могат да бъдат обединени в едно езиково семейство (Грийнберг 1987).

Още при възникването си и до наши дни, постулирането на макросемейства се посреща със скептицизъм. Редица автори разглеждат подобни теории като напълно погрешни или в най-добрия случай като неубедителни. Ако дълбочината на установените езикови семейства е от порядъка на 6-7000 години, макросемействата би трябвало да са съществували преди повече от 10000 години. Според формулите на *глотохронологията* при такава древност езиците би трябвало да са загубили каквито и да било общи елементи. Хилядолетните звукови промени затъмняват редовните фонетични съответствия, а постепенните семантични и лексикални замени неизбежно намаляват точните семантични съответствия и истински сродните думи. Търсенето на думи, оцелели още от ледниковата епоха, за някои може да изглежда съблазнително, но априори е обречено на неуспех и търпи заслужена критика (Перелцвайг 2013)

Но компаративният метод позволява и реконструирането на незасвидетелствани езици, т.нар. *праезици*. При реконструирането на праезик се тръгва от реално засвидетелствани езици. Относително простите реконструкции от типа на езикова група помагат да се стигне до по-древни състояния, напр. *езиково семейство*. При наличието на достатъчни реконструкции на ниво езиково семейство може да се изучава и по-голяма дълбочина на връзките. Реконструираните праезици могат да се съпоставят точно така, както и живите езици.

Наистина, при директна съпоставка между староанглийската дума *hlowan* ‘муча’ и селкупската *šē* ‘език’ едва ли ще се открие нещо общо. Но, както видяхме, английската дума произлиза от индоевропейската **kele* ‘викам, рева’. Селкупският език принадлежи към самодийската група на уралското езиково семейство. В уралските езици се наблюдава следната картина:

УРАЛСКИ

УГРОФИНСКИ

САМОДИЙСКИ

Финландски *kieli* ‘език’

Ненецки *še* език

Саамски: *giella, kiella, käll*, ‘език’

Енецки *siodo, θiɔoro, sioro*

Мордовски: *keł, käl* ‘език’

Нганасански: *sieja*

Удмуртски: *kiļ, kəļ, kiľ* ‘език, дума, реч’

Селкупски: *šē, sē*

Хантийски: *köl* ‘дума, новина’

Камасински: *šəkə*

Мансийски: *kelä* ‘узнавам’ *kɔ̄ɛmt-* ‘питам’

На базата на системни реконструкции се извежда прауралската дума **kele* или **kēle* ‘език’, която вече е много по-близо до индоевропейската праформа **kele* ‘викам’. Но за постулирането на макросемейство, обединяващо голям брой установени езикови семейства, това не е достатъчно. Индоевропейско-уралското съответствие би могло да е случайно. Когато обаче същият корен се открие и в други езикови семейства, случайностите вече са изключени: алтайски **k`jali*, картвелски *kel-*, дравидски **kil-*, ескимо-алеутски **qilaɣa-*. На базата на тези съответствия се конструира евразийското **Kä[HN]ä*, което на свой ред е съпоставимо афро-азиатското **ka(wa)l-* ‘казвам, говоря’.

Задачата да се докаже, че постулираните макросемейства наистина обединяват езици, произлезли от един и същи праезик, не е лесна за решаване. Тя изисква огромен търпелив труд по анализиране етимологиите на целия известен речников състав на изследваните езици, изграждане на предварителни реконструкции, след това повтаряне на стъпките върху предварителните реконструкции, отсяване на заемките и случайните съвпадения, за да се установи кои думи са наистина родствени. Тази задача изисква специалистите да държат в главата си огромен корпус от знания по езици, които имат съществени разлики и генетичната им близост може да е силно замъглена. Повечето изследователи просто не са подготвени за такава сложна задача. Може би затова и недоверието към такива езикови построения, особено сред нелингвистите, е голямо. Понякога лингвистите директно биват обвинявани в „самонадеяни претенции за монопол в откриването на истината“ (Химченко 2015, с.8).

Теорията за езиковия моногенезис е лансирана преди повече от сто години от Алфредо Томбети. С напредъка на молекулярната биология и генетиката тази теория изглежда все по-вероятна. Доколкото в наши дни сред генетиците има консенсус, че всички представители на *Homo sapiens* извън Африка най-вероятно произлизат от една и съща малобройна африканска популация, естествено е да се предположи, макар че е трудно да се докаже, че всички или почти всички езици произлизат от общ източник.

Един от ентузиастите на тази нелека задача е Мерит Рулен. Предложеният от него термин *Proto-Sapiens* означава всечовешки или световен праезик. В своята колкото интересна, толкова и полемична книга, Рулен (1994: 105) представя списък на дузина думи от този предполагаем праезик, чиито наследници се откриват във всички известни езикови семейства. Една от тези думи обозначава част от човешкото тяло, активно използвана в жестомимичния език: *пръст*. Рулен приема за изходна праформа реконструкцията на Грийнберг *tik*. Вдигнатият показалец е универсален жест за *едно, единица*. Такова е значение в нигеро-конгоански *dike*, нило-сахарски *tok*, кушитски (оромо) *toko*, удмуртски *odik*, тюркски *tek* ‘сам, единствен’. Протегнатият напред пръст *сочи, показва* и това значение също се актуализира: хетски *tekkussai* и гр. *deiknymi* ‘показвам’, староиндийски *diśā* ‘посока’, мяо-яо *ntoʔ* и австронезийски **(tu)diŋ* ‘соча с пръст’. По-нататъшното семантично развитие може да доведе до значения *казвам, предавам знания, уча*, както в английски *teach* ‘уча’ и *token* ‘знак’.

В българския език има редица заемки, които са наследници на този прастар корен. От турски са заети *тек* (сам, нечетен, противоположното на чифт) и *тура* ‘реверс на монета’ (в играта ези-тура) от *tuɣra* ‘знак на царската власт’. От латинското *dico* ‘казвам’ съществуват многобройни производни, като *дикция, диктовка, абдикирам, едикт, вердикт, индекс* и други. Гръцката дума *дейксис* е лингвистичен

термин, а същият гръцки корен живее и в думите *синдик* ‘съдебен защитник в древна Атина’ и името *Евридика*. Италианската дума *вендета* произлиза от латинската *vindicatio*, от *vim dicare* ‘показвам сила’. Също от италиански е и *полица*, през латинската *apodissa* ‘касова разписка’ от гръцката *apodexis* (apo + deiknynia) ‘уверение’.

Етимологиите в целия този спектър от фонетични облици и разнообразни значения са резултат на дълъг труд. Въпреки това нашето знание често е относително, защото да достигнеш до корените не е лесна задача. Понятията *езиково семейство*, *праезик*, *прародина* са лансирани от лингвистите, но сега с тях боравят и редица други науки, които също по един или друг начин са в търсене на корените: история, археология, етнология, антропология и популационна генетика.

ЛИТЕРАТУРА:

- Вопросы языкового родства (списание): [Journal of Language Relationship](#)
Гел-Ман, Пейрос, Старостин. *Gell-Mann, M., Peiros, I., Starostin, G. Distant Language Relationship: The Current Perspective*
- Гринберг 1957: *Greenberg, J. H. Essays in Linguistics*. University of Chicago Press.
- Грийнберг 1987: *Greenberg, J. H. Language in the Americas*. Stanford: Stanford University Press.
- Грийнберг 2002: *Greenberg, J. H. Indo-European and Its Closest Relatives, Volume 2: Lexicon*. Stanford University Press.
- Дюперон 1808: *Duperron, A. "Supplément au Mémoire qui précède"*. Mémoires de littérature, tirés des registres de l'Académie royale des inscriptions et belles-lettres. p. 647-697.
- Перелтсвайг 2013: *Pereltsvaig, A. Do 'Ultraconserved Words' Reveal Linguistic Macro-Families?* In: [GeoCurrents](#), May 10.
- Рулен 1994: *Ruhlen, M. The Origin of Language: Tracing the Evolution of the Mother Tongue*. New York: John Wiley and Sons.
- Старостин 2005: *Starostin, S. A. Sino-Caucasian [comparative phonology]*. // Unpublished ([written in 2004-05](#)).
- Старостин 2007: Старостин, С. А. О доказательстве языкового родства. В: Старостин С. А. Труды по языкознанию. М., 779-793. За първи път публикувано в: Типология и теория языка (к 60-летию А. Е. Кибрика). М., 1999, 57-69.
- Трубачов 1966: *Трубачёв, О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции)*. Москва.
- Химченко 2015: *Химченко А. Г. Индоевропейская прародина в тупиках устаревших парадигм*. Николаев.

Речници:

- Английски етимологичен речник: [Etymonline](#). <https://www.etymonline.com/>
- База данни [The Tower of Babel](#). <http://starling.rinet.ru/>
- Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Москва, Изд. Прогресс, 1964 – 1973.